

УДК 351.853.3(476.5)+904:726.82(476.5)«13/17»

ПАХАВАЛЬНЫЯ ПОМНІКІ ПОЛАЦКА XIV–XVIII стст.¹

В.У. ЧАРАЎКО

(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

Разглядаюцца пахавальныя помнікі Полацка XIV–XVIII стст. У пазначаны перыяд насельніцтва Полацка хавала памерлых унутры цэркваў, на некропалях каля храмаў і на могілках, сувязь якіх з культурнымі пабудовамі не ўстаноўлена (культавыя пабудовы або невядомы нам, або адсутнічалі). Пахаванне ўнутры царквы сведчыла аб высокім сацыяльным статусе памерлага. Адзначаецца, што некропалі каля манастырскіх храмаў выкарыстоўваліся для пахавання не толькі манахаў, але і свецкіх асоб. Развіццё могілак Полацка як элемента тапаграфічнай структуры горада звязана з яго тэрытарыяльным і планіровачным развіццём. Пераважная большасць пахаванняў з’яўляецца безынварыянтнай, што характэрна і для сельскіх могільнікаў XIV–XVIII стст.

Ключавыя словы: Полацк, пахавальныя помнікі XIV–XVIII стст., пахаванні, могілкі.

Уводзіны. Неад’емнай часткай горада з’яўляліся некропалі – месцы пахавання гараджан. Іх тэрытарыяльнае развіццё залежала ад росту горада і развіцця яго планіроўкі. Пашырэнне і змены тапаграфічнай структуры гарадскіх пасяленняў Беларускага Падзвіння з сярэднявечча і да нашага часу прыводзілі да знікнення могілак і забудовы іх тэрыторыі [1, с. 106; 2, с. 218]. Шэраг могільнікаў быў пашкоджаны пры актыўным будаўніцтве мураваных храмаў у XVII–XVIII стст., таму некропалі гарадоў Беларускага Падзвіння XIV–XVIII стст. да нашых дзён практычна не захаваліся [2, с. 218].

Асноўная частка. Працяглы час археалагічнае даследаванне могілак XIV–XVIII стст. адбывалася пераважна ў выніку выпадковага выяўлення. Мэтанакіраванае археалагічнае вывучэнне гарадоў Беларусі XIV–XVIII стст. пачалося з 1976 г. і звязана з імем В.М. Ляўко [3, с. 7]. У лік выяўляемых і вывучаемых аб’ектаў увайшлі і гарадскія познесярэднявекавыя могілкі. Сістэматычная публікацыя вынікаў вывучэння гарадскіх пахаванняў XIV–XVIII стст. пачалася ў 2000-х гг. У чацвёртым томе акадэмічнай «Археалогіі Беларусі» (2001) упершыню з’явіліся асобныя параграфы, прысвечаныя пахаванням у гарадах і археалагічнаму вывучэнню гарадскіх і вясковых могільнікаў (Л.У. Дучыц, А.В. Іоў, В.М. Ляўко) [3, с. 124–138]. У сучаснай навуковай літаратуры характарыстыка познесярэднявекавых могілак Беларускага Падзвіння складае арганічную частку манаграфій В.М. Ляўко (2004, 2010) [2; 4], Д.У. Дука (2010) [1], калектыўнай працы «Полацк» (2012) [5]. Прысвечаны полацкім могілкам артыкул маецца ў энцыклапедыі «Археалогія Беларусі» (2011) [6, с. 214–215].

Развіццё гарадскіх могілак. Да распаўсюджвання хрысціянства жыхары протагарадскіх цэнтраў Беларускага Падзвіння і вясковае насельніцтва хавалі памерлых у курганах [7, с. 23–24]. Курганныя некропалі меліся ў ваколіцах Полацка і Віцебска [1, с. 107–108; 2, с. 222]. З увядзеннем хрысціянства курганныя пахаванні змяніліся бескурганнымі. У полацкай акрузе апошнія курганы датуюцца XI ст. [5, с. 58]. У адпаведнасці з канонамі хрысціянства пахаванні павінны быць звязаны з культурнымі пабудовамі. Прадстаўнікоў духавенства і кцітараў хавалі ў храмах. Могілкі каля цэркваў прызначаліся для астатняга насельніцтва [7, с. 20].

Колькасць гарадскога насельніцтва ўзрастала. У адрозненне ад размешчаных у прадмессях курганных некропалей папярэдняга перыяду, якія маглі расці ў супрацьлеглы ад горада бакі, гарадскія прыхрамавыя могілкі мелі абмежаваныя магчымасці для пашырэння. У сувязі з гэтым апраўданым з’яўляецца дапушчэнне В.М. Ляўко аб існаванні ранніх хрысціянскіх могілак за межамі гарадоў Беларускага Падзвіння побач з курганнымі некропалямі [2, с. 222]. У Віцебску яны маглі размяшчацца ў прадмессях на Кстоўскай гары і ў Заручаўі, дзе ў XIV–XVII стст. яшчэ фіксаваліся «валатоўкі», а ў XIV–XVI стст. узніклі Нікольскі і Святадухаўскі храмы з могілкамі [2, с. 222]. Д.У. Дук дапускае існаванне асобных хрысціянскіх пахаванняў, ці могілак, на тэрыторыі «ўсходняга курганнага некропалі» Полацка яшчэ ў канцы X–XI ст. [1, с. 108, 113–114]. «Валатоўкі» названага могільніка згадваюцца яшчэ ў XVIII ст. Заходняй мяжой некропалі была мясцовасць, прылеглая да Багаяўленскага манастыра, каля якога ў XVI ст. засведчана існаванне могілак [1, с. 107–108, 113–114]. Магчыма, хрысціянскія пахаванні меліся і на тэрыторыі «паўночнага курганнага некропалі» Полацка, дзе пазней узнік упершыню згаданы ў пачатку XVI ст. Міхайлаўскі манастыр на Гарадку [1, с. 106].

¹ Работа выканана ў межах Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Эканоміка і гуманітарнае развіццё Беларускага грамадства» на 2016–2020 гг. (падпраграма 12.1. «Гісторыя і культура», заданне 1.1.01. «Беларускія землі ў першабытную эпоху, сярэднявекое і ранні Новы час: археалагічныя помнікі, тэрыторыя, насельніцтва, эканоміка і культура», навукова-даследчая работа «Насельніцтва Полацкага Падзвіння ў I–II тыс. н.э.»).

На развіццё пахавальных помнікаў Полацка XIV–XVIII стст. уплываў комплекс фактараў, уплыў кожнага з якіх на працягу вывучаемага перыяду змяняўся: 1) гістарычная традыцыя (наяўнасць месцаў пахавання – могілак і храмаў – папярэдняга перыяду); 2) пашырэнне горада і развіццё яго тапаграфічнай структуры; 3) канфесійная структура грамадства; 4) развіццё кultaвай архітэктурны; у канцы перыяду – 5) дзяржаўная палітыка ў сферы горадабудаўніцтва і дзейнасці могілак. Пахавальныя помнікі Полацка XIV–XVIII стст. прадстаўлены грунтовымі могілкамі каля храмаў, грунтовымі могілкамі без кultaваых пабудоў і пахаваннямі ў храмах.

У XIV ст. у якасці месцаў для пахавання палачане працягвалі выкарыстоўваць могілкі і кultaвыя пабудовы папярэдняга перыяду. Адзіным гарадскім некропалем Беларускага Падзвіння, функцыянаванне якога ў XII ст. археалагічна пацверджана, на сённяшні момант з’яўляюцца *могілкі на стрэлцы Ніжняга замка ў Полацку* [7, с. 23]. Археалагічныя даследаванні, праведзеныя Д.У. Дукам і А.Л. Коцам у 2014 г. на стрэлцы Ніжняга замка, выявілі там пахаванні XIII–XIV стст. [8, с. 178]. Гэта дазваляе станова адказаць на пытанне аб пераемнасці паміж пахавальнымі традыцыямі XII–XIII стст. і позняга сярэдняв’яка. Асобныя пахаванні могільніка выявіў у 1962 г. Г.В. Штыхаў. Навукоўцам выказана меркаванне аб наяўнасці на стрэлцы Ніжняга замка царквы і прыхрамавых могілак [9, с. 28]. Адкрыццё храма і працяг даследавання могілак звязаны з імем П.А. Рапапорта, гэта адбылося ў 1977 г. [10, с. 151, 154]. Мураваны храм пабудаваны ў першай палове XII ст. (верагодна, на месцы драўлянай царквы на каменных падмурках). Пры гэтым пляцоўка была падсыпана жоўтым суглінкам, які перакрыў некалькі больш ранніх пахаванняў [10, с. 154–155; 11, с. 27]. Яшчэ некалькі пахаванняў адкрыта на ўзроўні падсыпкі. Гэта дазволіла П.А. Рапапорту вызначыць іх храналагію перыядам функцыянавання храма (першай паловай XII – першай паловай XVI ст.) [10, с. 155].

У 2008 г. недалёка ад храма Д.У. Дукам было ўскрыта пахаванне XV – першай паловы XVI ст., моцна пашкоджанае пры будаўніцтве дома першай паловы XVI ст. [1, с. 145; 12, с. 11, 24]. Вывучэнне стрэлкі полацкага Ніжняга замка было працягнута Д.У. Дукам і А.Л. Коцам у 2014 г. Зыходзячы з асаблівасцей размяшчэння шкілетаў, глыбіні магіл, арыенціроўкі касцякоў і пахавальнага інвентара, даследчыкі вылучылі тры групы пахаванняў, датавалі іх XIII–XIV стст. (I група), XVII ст. (III група) і XVIII ст. (II група), а таксама адзначылі адсутнасць пераемнасці паміж пахаваннямі I і II–III груп [8, с. 172–181]. Паколькі пахаванні I групы выяўляюць пераход паміж пахавальнымі традыцыямі XII–XIII стст. і эпохі позняга сярэдняв’яка, спынімся на пытанні іх датавання асобна. Прымаючы абгрунтаваную Д.У. Дукам і А.Л. Коцам дацроўку, адзначым, што выяўленыя ў трох пахаваннях «каменныя падушкі» з плінфы як сімвал хрысціянскага аскетызму сустракаюцца на шэрагу старажытна-рускіх некропалей. Яны зафіксаваны ў склепе храма-пахавальні полацкіх епіскапаў Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра (XII–XIII стст.), у руінах Ніжняй царквы ў Гродна (канец XII – першая палова XIII ст.), на могілках вакольнага горада ў Наваградку (другая палова XI–XIII ст.) [8, с. 177; 13, с. 114–116]. У храмах Смаленска «каменныя падушкі» выяўлены ў некалькіх дзесятках пахаванняў XII–XIV стст. [13, с. 114–115]. Названая традыцыя прысутнічае таксама на некропалях Кіева XVI–XVIII стст. і на маскоўскіх могілках XVII–XVIII стст., але найбольш характэрна для другой паловы XII–XIII стст. [13, с. 112; 14, с. 171; 15, с. 121].

Побач з пахавальным інвентаром гэта падмацоўвае XIII ст. як ніжнюю дату ажыццяўлення I групы пахаванняў. Размяшчэнне пахаванняў групы I на пэўным аддаленні ад храма ўлічваецца ў логіку пашырэння могілак: калі пахаванні XII ст. адбываліся непасрэдна каля царкоўных сценаў, то ў далейшым засвойвалася больш аддаленая ад храма прастора. Высокая шчыльнасць пахаванняў I групы, размяшчэнне іх у некалькі ярусаў і парушэнне шэрагу з іх сведчыць аб працяглым і інтэнсіўным выкарыстанні могілак, што падмацоўвае XIV ст. як верхнюю мяжу функцыянавання гэтай часткі некропаля.

Д.У. Дук і А.Л. Коц абгрунтавалі наступную рэканструкцыю існавання могільнікавых комплексаў на стрэлцы Ніжняга замка. У XII ст. на занятай сядзібамі гараджан тэрыторыі была пабудавана мураваная царква. Пры ёй пачалі фарміравацца могілкі, часткай якіх з’яўляецца даследаваная ў 2014 г. I група пахаванняў. Могілкі дзейнічалі працяглы час і ў XV – першай палове XVI ст. былі часткова забудаваны сядзібамі. Царква працягвала існаваць у час Лівонскай вайны і пасля яе. У XVII ст. пры ёй узніклі новыя, не звязаныя са старымі могілкі, што перакрылі папярэдня (II–III групы пахаванняў). Разбурэнне царквы на стрэлцы Ніжняга замка адбылося ў XVII ст., пасля чаго могілкі заняпалі. У XVII–XVIII стст. на гэтай тэрыторыі ўзніклі жылыя і гаспадарчыя пабудовы гараджан [8, с. 181].

На нашу думку, прапанаваная схема варты ўдакладнення. Поўнае або частковае разбурэнне мураванай царквы на стрэлцы Ніжняга замка адбылося раней за XVII ст. Функцыянаванне будынка царквы з XII ст. па XVII ст. без сур’ёзнага рамонтна выглядае малаверагодным. Нягледзячы на тое, што храм не даследаваўся цалкам, слядоў яго перабудовы П.А. Рапапорт не адзначыў [10, с. 154–155]. У развале будаўнічых матэрыялаў ад царквы знойдзена манета Аляксандра Казіміравіча 1501–1506 гг. [10, с. 155]. Плінфа з храма выкарыстана ў падмурку пабудовы, адкрытай Д.У. Дукам у 2008 г. і ўзведзенай не пазней за першую палову XVI ст. [12, с. 10, 25]. Гэта дазволіла даследчыку казаць аб поўным ці частковым

разбурэнні храма на гэты час. Пабудова парушыла пахаванне XV – першай паловы XVI ст. [5, с. 145; 12, с. 10, 24]. Гэта ўказвае на будаўніцтва на могілках ў пачатку XVI ст. Раскопкі Д.У. Дука і А.Л. Коца 2014 г. выявілі новыя драўляныя пабудовы на падмурках з плінфы, таксама датуемыя пачаткам XVI ст. [16, с. 31]. Трэба меркаваць, што паміж разбурэннем царквы і выкарыстаннем будаўнічых матэрыялаў ад яе для ўзвядзення пабудоў на прыхрамавых могілках павінен быў прайсці некаторы перыяд.

Канчатковае разбурэнне царквы на стрэлцы Ніжняга замка і перапыненне функцыянавання могілак пры ёй добра суадносіцца з гістарычным кантэкстам XVI ст. У сувязі з абвастрэннем адносін паміж Вялікімі Княствамі Літоўскім і Маскоўскім вакол раней не абароненага Вялікага пасада Полацка ў 1501–1503 гг. узведзены ўмацаванні [5, с. 226–227]. У 1508, 1513 і 1518 гг. Вялікі пасады разам з умацаваннямі неаднаразова спалваўся маскоўскімі войскамі. Гэта выклікала перасяленне часткі насельніцтва за Дзвіну, на левабярэжныя пасады Полацка [1, с. 93]. Адбывалася і частковае аднаўленне забудовы на стрэлцы Ніжняга замка, аб чым сведчаць пабудовы першай паловы XVI ст. Для падмуркаў некаторых з іх выкарыстоўвалася плінфа ад храма. У час Лівонскай вайны тапаграфія горада змянілася. На частцы тэрыторыі спаленага Вялікага пасада ў 1563 г. быў пабудаваны Ніжні замак, у межах якога апынуўся некропаль. Насельніцтва горада і яго ваколіцы скарацілася, доступ мясцовых жыхароў на заселеную стральцамі тэрыторыю Ніжняга замка быў абмежаваны [1, с. 46; 5, с. 312]. Разбурэнне царквы, змены ў тапаграфіі горада і істотнае скарачэнне насельніцтва садзейнічалі заняпаду могілак, што тлумачыць перапынак у іх функцыянаванні.

Пахаванні XVII ст. не абавязкова звязаны з царквой на стрэлцы Ніжняга замка. Па пісьмовых крыніцах XVI–XVII стст. у Полацку вядомы шэраг пакуль не лакалізаваных храмаў [1, с. 80–81]. Могілкі XVII–XVIII стст. маглі або існаваць пры адным з іх, або не мець культавай пабудовы (па прыкладу некропаля на полацкім гарадзішчы). Удакладніць сітуацыю могуць далейшыя археалагічныя раскопкі на стрэлцы Ніжняга замка.

Акрамя згаданай царквы, у Полацку працягвалі дзейнічаць і іншыя храмы ды манастыры папярэдняй эпохі, а таксама будаваліся новыя. Гэта дазваляе выказаць меркаванне аб дзейнасці могілак і каля іх. Пашырэнне Полацка за кошт пасадаў ускладняла структуру горада і прыводзіла да ўзнікнення новых могілак, якія выкарыстоўваліся пасадскім насельніцтвам. Найбольш ранняе з даследаваных пахаванняў **на тэрыторыі будучага Багаяўленскага манастыра** на Вялікім пасадзе датуецца XV – першай паловай XVI ст. [1, с. 113–114]. Ніжняй датай пахаванняў, выяўленых Д.У. Дукам і І.У. Магалінскім на **Запалоцкім пасадзе**, таксама з’яўляецца XV ст. Даследаваныя могілкі дзейнічалі па XVII ст. [5, с. 147].

У канцы XV–XVI ст. Полацк пашыраўся за кошт пасадаў на левым беразе Дзвіны. Актыўнае перасяленне гараджан за Дзвіну тлумачылася пытаннямі бяспекі: у пачатку XVI ст. Полацк неаднаразова бралі ў аблогу маскоўскія войскі [1, с. 47; 5, с. 226]. Развіццё левабярэжных пасадаў патрабавала ўзнікнення могілак. Адны з іх – **могілкі на Востраве** Заходняй Дзвіны – упершыню выявіў мастак Д.М. Струкаў, які ў 1860–1890-я гг. неаднаразова наведваў беларускія губерні [17, с. 93–94]. На Востраве ён заклаў 2 шурфы і выявіў чалавечыя косці [18, с. 16, 100–101]. У 1959 г. шурфоўку ва ўсходняй частцы Вострава правёў Л.Д. Побаль, які выявіў шэраг безынвентарных пахаванняў, арыентаваных галавой на захад. Некаторыя з пахаванняў былі пераадкладзены [19, с. 10–11]. Пахаванні можна звязаць з манастыром Іаана Прадцечы [1, с. 111]. Прадцечанскі манастыр надзейна фіксуецца ў пісьмовых крыніцах з сярэдзіны XV ст. і заняпаў у пачатку XVI ст. Не выключана, што яго заснаванне адносіцца да больш ранняга перыяду. Жыхары левабярэжных полацкіх пасадаў, найперш Слабадскога і ўсходняй часткі Крыўцовага, маглі выкарыстоўваць для пахаванняў **могілкі пры Бельчыцкім (Барыса-глебскім) манастыры**. Маюцца звесткі аб іх існаванні, але тэрыторыя манастыра забудавана і часткова парушана ў XX ст. [5, с. 135–136, 150], што перашкаджае археалагічнаму выяўленню некропаля.

Лівонская вайна прывяла да зменаў у тапаграфіі Полацка і да скарачэння колькасці яго жыхароў. Левабярэжныя пасады засталіся ў складзе Вялікага Княства Літоўскага, правы бераг перайшоў пад кантроль Рускага царства [5, с. 230]. Верхні і новазбудаваны Ніжні замкі былі заняты маскоўскім гарнізонам, мяшчане – пераселены на Запалоцкі пасады. Вялікі пасады ў 1563–1579 гг. заставаўся незаселеным пажарышчам [1, с. 46–47]. Верагодна, у гэты час адбываецца перапынак у функцыянаванні некропаля на стрэлцы Ніжняга замка. Наяўнасць некалькіх могілак на Запалоцці адзначаў пры апісанні ўзяцця Полацка войскамі Рэчы Паспалітай у 1579 г. Р. Гейдэнтштэйн [20, с. 58]. Вяртанне горада ў склад Вялікага Княства Літоўскага дало пачатак паступоваму аднаўленню Полацка.

У апошнія дзесяцігоддзі XVI ст. да двух асноўных фактараў развіцця пахавальных помнікаў Полацка – гістарычнай традыцыі і ўскладнення тапаграфічнай структуры горада – дадаўся трэці: ускладненне рэлігійнай структуры гарадскога насельніцтва [1, с. 111]. Да Лівонскай вайны абсалютная большасць палачан была праваслаўнай. На момант вяртання горада большасць мураваных цэркваў была разбурана. Царкоўныя ўладанні пацярпелі ад вайны. Перадача Стэфанам Баторыем маёмасці большасці праваслаўных цэркваў і манастыроў езуітам ды дзяржаўнае спрыянне каталіцкай канфесіі стварыла ўмовы для актыўнага развіцця апошняй [1, с. 80]. У 1596 г. праваслаўны епіскапат Рэчы Паспалітай пад-

пісаў з каталіцкім касцёлам Брэсцкую унію. Падтрымка яе дзяржаўнай уладай пры непрыняцці большасцю прывяла да абвастрэння канфесійных адносін, у тым ліку да змагання за культуравыя будынкі. Сітуацыя ўскладнялася тым, што прывяла да абвастрэння бок на нейкі час апынуўся без уласнай іерархіі і юрыдычна павінен быў падпарадкоўвацца ранейшым епіскапам, якія прынялі унію. Асаблівую вострыню супрацьстаяння прыхільнікаў і праціўнікаў царкоўнай уніі ў Полацку набыло ў пачатку 1620-х гг.

У канцы XVI – першай палове XVII ст. актыўна развіваліся *могілкі каля царквы Ражаства Хрыстова* (царквы на рове). На момант пачатку будаўніцтва езуіцкага калегіума паміж Верхнім замкам і горадам (1589 г.) яны ўжо існавалі [21, с. 16, 19; 22, с. 100]. Не выключана, што пахаванні каля царквы на рове маглі адбывацца яшчэ ў XII–XV стст., але наўрад былі шматлікімі [12, с. 44]. Могілкі пачалі пашырацца пасля ўзяцця Полацка Іванам IV або Стэфанам Баторыем [21, с. 19]. Гэта суадносіцца з перапынкам у функцыянаванні могільніка на стрэлцы Ніжняга замка. Паколькі насельніцтва горада было пераселена на Запалоцце, не выключана, што ў час Лівонскай вайны могілкі маглі выкарыстоўвацца рускім гарнізонам. Пазней на іх хавала памерлых прыватнаправаўнае мяшчанства.

Пасля Брэсцкай уніі царква Ражаства Хрыстова з могілкамі пры ёй адышла да ўніяцтва. Гэта суправаджалася канфліктамі паміж імі і прыватнаправаўнымі [1, с. 114]. У 1621 г. полацкі лентвойт Пётр Васільевіч разам з сынам пахаваў на згаданых могілках ўнука. Пахаванне адбылося «свавольна», без удзелу духавенства. Па словах Пятра Васільевіча, «попа на провед тела внука моего не упросили есмо, проводить и звонить не хотел» [23, с. 119–120]. Відаць, уніяцкі святар адмовіўся праводзіць пахавальную цырымонію для дызунітаў, а прыватнаправаўнага святара ў горадзе не было. Дазнаўшыся аб «свавольстве», полацкі ўніяцкі архіепіскап Іасафат Кунцэвіч загадаў святару і сваім слугам выкапаць цэла памерлага дзіцяці і здзейсніць неабходныя абрады. Пётр Васільевіч з сынамі і «многими помочниками своими», «нашедши ктвалтом» на могілкі, перашкодзілі выканаць распараджэнне архіепіскапа [23, с. 120]. На Варшаўскім сейме 1623 г. паслы полацкай шляхты казалі пра спробы парушыць прыватнаправаўнае пахаванне па загадзе Іасафата Кунцэвіча ў 1622 г. [24, с. 401]. Магчыма, падобныя інцыдэнты адбываліся неаднаразова.

Могілкі каля царквы Ражаства Хрыстова ўзгадваюцца ў тэстаментах мяшчаніна Лаўрына Бялкоўскага 1657 г. Згодна з завяшчаннем тэстатара павінны былі пахаваць «пры царкве Ражаства святога» [5, с. 671]. Тэстамент складзены ў час вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг., калі Полацк быў заняты расійскімі войскамі. З улікам канфесійнай палітыкі Аляксея Міхайлавіча на беларускіх землях («жидам в Белой Руси не быть», «униатам не быть», «костёлам не быть, а петь в домех») [25, с. 84], трэба разумець, што ў гэты час царква разам з могілкамі адышла да прыватнаправаўнага канфесіі. У 1660–1670-х гг. царква была разбурана, а могілкі спынілі сваё існаванне [1, с. 80, 148; 21, с. 19]. Частка пахаванняў XVI–XVII стст. была адкрыта Д.У. Дукам і А.С. Салаўёвым [1, с. 114; 5, с. 148; 12, с. 40–44; 21, с. 22].

У XVII ст. дзейнічалі *могілкі каля Сафійскага сабора*, які перайшоў манахам-базыльянам. «Цвінтар» каля яго ўзгадваецца ў інвентары 1637 г. [1, с. 113]. Верагодна, могілкі каля Сафіі існавалі раней і да перадачы сабора ўніятам выкарыстоўваліся прыватнаправаўным насельніцтвам. Археалагічныя даследаванні П.П. Пакрышкіна 1914 г. выявілі каля Сафійскага сабора чалавечыя парэшткі, у тым ліку дзіцячыя, і рэшткі трун. Касцёлы пераважна мелі ўсходнюю або паўночную арыентацыю, што можа ўказваць на іх прыналежнасць уніятам [26, с. 82]. У XVII ст. на Экіманскім пасадзе існавала ўніяцкая царква святога Мікалая, магчыма, пабудаваная на падмурку ранейшай царквы Іаакіма і Ганны XVI ст. Могілкі каля яе даследаваліся Д.У. Дукам [12, с. 87–89]. У Экімані ў XVII ст. была пабудавана яшчэ адна ўніяцкая царква – святога Георгія. У далейшым на яе месцы ўзнік касцёл, перабудаваны ў XIX ст. у прыватнаправаўную царкву. На могілках каля храма меліся каменныя крыжы [1, с. 88–89; 27, с. 116–117], больш тыповыя для сельскіх пахаванняў Беларускага Падзвіння. Наяўнасць іх на гарадскіх могілках можна растлумачыць памежным размяшчэннем Экімані на ўскрайку горада.

У 1633 г. Уладзіслаў IV даў дазвол на заснаванне Багаяўленскага прыватнаправаўнага манастыра. На гэтай тэрыторыі ўжо меліся могілкі [1, с. 113]. Драўляны храм брацкага манастыра пачаў выконваць функцыі прыходскага для прыватнаправаўных вернікаў [28, с. 200–201]. Быць пахаванымі «пры царкве святога Багаяўлення» у 1656–1657 гг. завяшчалі мяшчане Аўдоцця Гаўрылаўна Сямёнаўна Табарова, Фёдар Якаўлевіч Запека і Тацыяна Якаўлеўна Амелянава Шараметава – маці Сімяона Полацкага [5, с. 547–548, 636–637, 678–682; 29, с. 47].

Узнікненне вядомых нам каталіцкіх некропалей у Полацку звязана з дзейнасцю езуітаў. У канцы XVI ст. недалёка ад перададзенага ў іх уладанне Спаса-Еўфрасінеўскага манастыра яны заснавалі *Ксавераўскія могілкі* [1, с. 83, 115]. *Некропаль каля касцёла Паднясення Святога Крыжа* ў Плігаўках (XVII–XVIII стст.) размяшчаўся на ўсход ад Ніжняга замка каля вуліц Плігаўскай, Прабойнай і Крыжовай (у раёне сучаснага Дома афіцэраў) [1, с. 81, 83–84, мал. 36, 38].

У XVII–XVIII стст. працягнула дзейнічаць большая частка ранейшых могільнікаў і былі заснаваны новыя. Д.У. Дукам і М.В. Клімавым даследаваны *могілкі на полацкім гарадзішчы*, сувязь якіх з культурай пабудовай не ўстаноўлена. Могілкі выкарыстоўваліся шляхтай каталіцкага веравызнання ў

XVII–XVIII стст. Шкілеты некаторых мужчынскіх пахаванняў маюць траўмы, якія магчыма суаднесці з войнамі гэтага перыяду [1, с. 112; 30, с. 29–30]. З ваеннымі падзеямі можна звязаць і аднаўленне могілак на стрэлцы Ніжняга замка: II–III групы пахаванняў амаль выключна прадстаўлены касцякамі мужчын маладога ўзросту, а сярод знаходак прысутнічаюць кулі [31, с. 180]. Характэрныя прыжыццёвыя траўмы маюцца на шкілетах, знойдзеных І.У. Магалінскім і А.Л. Коцам на *могілках каля Спаса-Праабражэнскай царквы* Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра. Могілкі каля царквы XII ст., ператворанай езуітамі ў касцёл, узніклі ў XVIII ст. [31]. XVIII ст. датуецца *могілкі каля дамініканскага кляштару*, пахаванні якіх выяўлены С.В. Тарасавым і М.В. Клімавым [1, с. 113; 30, с. 30–31]. Яшчэ адны могілкі ўзніклі ў другой палове XVII–XVIII ст. на задзвінскім Крыўцовым пасадзе, дзе паводле плана 1707 г. фіксуецца вялікі некропаль з капліцай. Не раней за сярэдзіну XVIII ст. побач з ім узніклі Фатынаўскія могілкі, якія існуюць і зараз [1, с. 115].

У канцы XVIII ст. набыў актуальнасць такі фактар развіцця пахавальных помнікаў Полацка, як дзяржаўная палітыка Расійскай імперыі ў сферы горадабудаўніцтва і дзейнасці могілак. Яна заключалася ў стварэнні новых могілак па-за межамі гарадоў і забароне выкарыстання старых гарадскіх некропалей. Падобная палітыка знаходзілася ў рэчышчы еўрапейскіх тэндэнцый і тлумачылася санітарна-гігіенічнымі меркаваннямі [32, с. 45–48]. Гэтай тэндэнцыі адпавядае заснаванне ў Полацку яшчэ адных могілак, якія размяшчаліся на ўсходняй ускраіне горада. У 1781 г. на іх была ўзведзена Пакроўская царква [1, с. 114].

Пахаванні ўнутры храмаў. Побач з пахаваннямі на могілках каля храмаў і без культавых пабудоў у Полацку меліся і пахаванні ў храмах. Яны вядомы з XII–XIII стст. [7, с. 20–24]. Такія пахаванні належалі вышэйшаму духавенству і прадстаўнікам княжацкага роду (кіцтарам). Пахаванні XII–XIII стст. маглі размяшчацца ў аркасолях, а таксама ў саркафагах з шыферу або плінфы, якія знаходзіліся непасрэдна пад падлогай, магчыма – у крытах або ў інтэр’еры храма ўздоўж сцен [7, с. 20, 24–25]. Практыка пахаванняў у полацкіх храмах была працягнута і ў разглядаемы перыяд і залежала ад развіцця культавай архітэктуры.

Так, «у царкве Багаяўлення святога ў Полацку» хацела быць пахаванай Арына Савічаўна Мярэцкая Лук’янавая Лукашэвічава [5, с. 563–564]. Настасся Пракопаўна Васільева Павуковая жадала знайсці апошні прытулак «у прытворы ў царкве Багаяўлення святога» [5, с. 576–577]. Адпаведную інфармацыю ўтрымліваюць іх тэстаменты, складзеныя ў 1656 г. [5, с. 563, 576]. У храмах хавалі прадстаўнікоў сацыяльнай эліты: Арына Лукашэвічава была ўдавой полацкага бурмістра, а сын Настасі Павуковай з’яўляўся полацкім райцам [1, с. 114; 5, с. 563, 577]. Не выключана, што заможныя і ўплывовыя кіцтары-мяшчане маглі мець у царкве сямейныя ўчасткі для пахавання. На такую думку наводзіць просьба Арыны Лукашэвічавай пахаваць яе каля магілы мужа Лук’яна Лукашэвіча [5, с. 564]. Удакладненне «ў зямлі» азначае пахаванне пад падлогай храма. Падкрэслім, што ў сярэдзіне XVII ст. Багаяўленскі сабор быў драўляным, тады як вядомыя нам пахаванні ў храмах XII–XIII стст. звязаны з мураванымі пабудовамі.

Вядомы таксама пахаванні ў склепах мураваных храмаў, якія ў межах даследуемага перыяду найбольш актыўна будаваліся ў XVIII ст. У 2005 г. Д.У. Дук даследаваў сутарэнні Спаса-Еўфрасіннеўскай царквы. Даследчык прыйшоў да высновы, што крыты пад царквой XII ст. пабудаваны ў другой палове XVIII ст. У трох склепах з васьмі выяўлены моцна парушаныя і фрагментаваны асобныя чалавечыя косці. У склепе 3 знаходзілася калектыўнае перапахаванне шасці мужчын сталага ўзросту [1, с. 114; 33, с. 34:]. Склеп прызначаўся для пахавання шляхты і кіраўнікоў ордэна езуітаў ў Полацку [1, с. 83, 114; 27, с. 133]. У пабудаваным у XVIII ст. езуіцкім касцёле святога Стэфана меліся скляпенні, прызначаныя для пахаванняў. Для зручнасці ў іх было зроблена некалькі ўваходаў у розных месцах [27, с. 76].

Мастак Д.М. Струкаў бачыў некалькі трун з пахаваннямі ў сутарэннях аднаго з храмаў Бельчыцкага Барысаглебскага манастыра. Труны былі моцна пашкоджаны вадой, што сабралася ў склепе. Па словах настаяцеля манастыра, адно пахаванне, якое захавалася лепш за астатнія, магло належаць памерламу ў пачатку XIX ст. архімандрыту Кіпрыяну [18, с. 16]. Трэба меркаваць, што астатнія пахаванні належалі духоўным асобам, памерлым не пазней за другую палову – канец XVIII ст. Шматлікія непахаваныя косці мастак заўважыў і ў сутарэннях полацкага касцёла Узнясення [18, с. 14]. Наяўнасць разбітых трун у скляпеннях колішняга бернардзінскага касцёла святой Ганны XVIII ст. у Задзвінні, ператворанага ў XIX ст. у царкву Іаана Багаслова, адзначалася яшчэ ў 1920 г. [34, с. 857–858].

Маюцца звесткі і аб пахаваннях, зробленых у інтэр’еры храмаў у спецыяльных нішах. Да іх адносіцца пахаванне Фларыяна Грабніцкага, даследаванае А.П. Сапуновым ў нішы Сафійскага сабора [35, с. 351–358], і, магчыма, пахаванне яшчэ аднаго ўніяцкага архіепіскапа Гедэона Бральніцкага [36, с. 343]. Пахаванні архірэяў былі зроблены ў багатым царкоўным аблачэнні, якое адлюстроўвала іх статус. Увогуле, пераважная большасць полацкіх пахаванняў XIV–XVIII ст. з’яўляецца безынвентарнай, што слушна для ўсіх даследаваных некропалей, суадносіцца з данымі па сінхронных сельскіх могілках і адлюстроўвае тагачасны пахавальны абрад. Высокае грамадскае становішча сацыяльная і эканамічная эліта падкрэслівала не інвентаром, а абраннем храма ў якасці месца апошняга спачыну.

Высновы. Пахавальныя помнікі Полацка XIV–XVIII стст. прадстаўлены пахаваннямі ў храмах, на прыхрамавых могілках і на могілках без храмаў. На іх развіццё ўплывалі гістарычная традыцыя (наяўнасць месцаў пахавання – могілак і храмаў – папярэдняга перыяду і іх выкарыстанне); пашырэнне горада і развіццё яго тапаграфічнай структуры (узнікненне новых могілак на пасадах); канфесійная структура грамадства (заснаванне асобных могілак для кожнай канфесіі); развіццё кultaвай архітэктурны (практыка пахаванняў у скляпеннях мураваных храмаў адрадылася пасля іх актыўнага будаўніцтва ў XVIII ст.); дзяржаўная палітыка ў сферы горадабудаўніцтва і дзейнасці могілак (вынас могілак на гарадскую перыферыю ў канцы XVIII ст.).

Пахаванні ў храмах прызначаліся для сацыяльнай эліты – вярхушкі мяшчанства і вышэйшага духавенства, якая такім чынам падкрэслівала высокае сацыяльнае становішча. Падобныя пахаванні выяўлены ў скляпеннях (Спаса-Праабражэнская царква, касцёл святога Стэфана), пад падлогай (Багаяўленская царква) або ў нішах у інтэр’еры будынка (Сафійскі сабор). Пахаванні на прыхрамавай прасторы маглі належаць прадстаўніку любога сацыяльнага слою. Канфесійны падзел грамадства адбываўся і на месцах пахавання: для розных рэлігійных напрамкаў існавалі асобныя могілкі. Археалагічна адзначана існаванне ў Полацку могілак, сувязь якіх з кultaвамі будынкамі не ўстаноўлена (могілкі на гарадзішчы). Яны маглі ўвогуле не мець храма ці капліцы ў сваёй структуры або належаць да невядомага нам храма, які не захаваўся і археалагічна не выяўлены. Далейшыя археалагічныя даследаванні гарадскіх некропалей дазваляць удакладніць наша ўяўленне аб пахавальных помніках Полацка XIV–XVIII стст.

ЛІТАРАТУРА

1. Дук, Д.У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2010. – 180 с.
2. Левко, О.Н. Витебск / О.Н. Левко. – Минск : Бел. навука, 2010. – 335 с. ; ил.
3. Археалогія Беларусі : у 4 т. – Минск : Бел. навука, 1997–2001. – Т. 4. Помнікі XIV–XVIII стст. / В.М. Ляўко [і інш.] ; пад рэд. В.М. Ляўко [і інш.]. – 2001. – 597 с. ; ил.
4. Левко, О.Н. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: формирование и развитие / О.Н. Левко. – Минск : Бел. навука, 2004. – 280 с.
5. Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.Н. Левко [и др.] ; редкол. : А.А. Коваленя (гл. ред.) ; науч. ред. О.Н. Левко. – Минск : Бел. навука, 2012. – 743 с. ; ил.
6. Дук, Д.У. Полацкія могілкі 12–18 ст. / Д.У. Дук // Археалогія Беларусі : энцыкл. : у 2 т. – Минск : БелЭн, 2009–2011. – Т. 1. А – К. – 2009. – С. 214–215.
7. Вайцяховіч, А.В. Пахавальны абрад некропалей полацкіх кultaваых будынкаў XII–XIII стагоддзяў / А.В. Вайцяховіч // Вестн. Полоц. гос. ун-та. Сер. А, Гуманитарныя науки. – 2008. – № 7. – С. 20–27.
8. Дук, Д.У. Могілки на стрэлцы Ніжняга замка ў Полацку / Д.У. Дук, В.А. Емялянчык, А.Л. Коц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Минск, 2018. – Вып. 29. – С. 171–182.
9. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск : Наука и техника, 1975. – 136 с. ; ил.
10. Раппопорт, П.А. Полоцкое зодчество XII века / П.А. Раппопорт // Советская археология. – 1980. – № 3. – С. 142–161.
11. Раппопорт, П.А. Отчёт о работе архитектурно-археологической экспедиции в 1977 г. / П.А. Раппопорт // ФАНД ЦНА НАН Беларусі. – Спр. № 527.
12. Дук, Д.У. Археалагічныя комплексы пасадаў Полацка IX–XVIII стст. (па выніках раскопак 2004–2012 гг.) / Д.У. Дук. – Наваполацк : ПДУ, 2014. – 248 с. ; ил.
13. Макаров, Н.А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некропалей / Н.А. Макаров // Советская археология. – 1981. – № 2. – С. 111–116.
14. Беляев, Л.А. Каменные «подушки» монашеских погребений и их ветхозаветный прототип / Л.А. Беляев // Российская археология. – 2005. – № 4. – С. 171–175.
15. Мельник, О.О. Похавальні пам’яткі Києва XVI–XVIII ст. [Электронный ресурс] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 – археалогія / О. О. Мельник ; Ін-т археалогіі НАН Украіни. – Київ, 2017. – 397 с. – Режим доступа: <http://www.iananu.kiev.ua/Institute/ssovet/specsovets.html>. – Дата доступа: 25.05.2017.
16. Дук, Д.У. Старажытны Полацк: новыя даныя па выніках раскопак на тэрыторыі Ніжняга замка ў 2014 годзе / Д.У. Дук, А.Л. Коц // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Минск, 2016. – Вып. 27. – С. 31–41.
17. Алексеев, Л.В. Археология и краеведение Беларуси: XVI в. – 30-е годы XX в. / Л.В. Алексеев ; под ред. Б.А. Рыбакова. – Минск : Беларуская навука, 1996. – 206 с.
18. Струков, Д.М. Альбом рисунков, 1864–1867 [Изоматериал] / Д. М. Струков. – Минск : БелЭн, 2011. – 305 с. ; ил.
19. Поболь, Л.Д. Отчёт об обследовании археологических памятников в г. Полоцке в 1959 г. / Л.Д. Поболь // ФАНД ЦНА НАН Беларусі. – Спр. № 112.
20. Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578–1582 гг.) / Р. Гейденштейн. – СПб. : Тип. Министерства внутренних дел, 1899. – LXXXVI с. + 309 с. + 28 стб.
21. Соловьёв, А.А. Полоцкий иезуитский коллегіум в ретроспективе (1581–1914): архитектурно-археологический очерк / А.А. Соловьёв. – Полоцк : Полоц. кнж. Изд-во, 2012. – 97 с. ; ил.
22. Страчаная спадчына / Т.В. Габрусь [і інш.] ; уклад. Т.В. Габрусь. – 2-е выд. – Минск : Беларусь, 2003. – 351 с. ; ил.

23. Витебская старина / сост. А. Сапунов. – Витебск : В Тип. Витебского губернского правления и Г. Малкина, 1888. – Т. V. Материалы для истории Полоцкой епархии, ч. I. – 2 с. + С. ССXXVII–CLXVII + 650 с. + XX с.
24. Белоруссия в эпоху феодализма : сб. материалов и документов : в 3 т. – Минск : Изд-во АН БССР, 1959. – Т. 1. – С древнейших времён до середины XVII в. – 516 с.
25. Гісторыя Беларусі : у 6 т. / Ю. Бохан, В. Голубеў, У. Емялянчык [і інш.] ; рэдкал. : М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2004. – Т. 3. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII стст.). – 344 с. ; іл.
26. Полоцк. Археологические раскопки // Известия императорской археологической комиссии. Прибавление к вып. 52-му. – СПб. : Типография главного управления уделов, 1914. – С. 82–83.
27. Дэйніс, І. П. Полацкая даўніна / І. П. Дэйніс. – Мінск : Медисонт, 2007. – 330 с. ; іл.
28. Гліннік, В. Полацкія саборныя цэрквы (X – XX стст.) / В. Гліннік // Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі : зб. навук. прац. – Наваполацк, 2001. – С. 198–205.
29. Гордеев, М.Ю. Новые данные к биографии Симеона Полоцкого: завещание матери просветителя / М.Ю. Гордеев // Славяноведение. – 1999. – № 2. – С. 37–47.
30. Клімаў, М.В. Археалагічныя даследаванні гарадзішча і Вялікага пасада Полацка ў 2009 г. / М.В. Клімаў // Середньовічны міста Полісся : тези доповідей міжнародної наукової археологічної конференції. – Київ ; Олевськ, 2011. – С. 29–31.
31. Магалинский, И.В. Предварительные результаты археолого-архитектурных исследований на территории Спасо-Преображенского храма Спасо-Евфросиньевского монастыря в городе Полоцке в 2018 г. / И.В. Магалинский, А. Л. Коц, Е. Н. Торшин, П. Л. Зыков // Актуальные проблемы архитектуры Белорусского Подвинья и сопредельных регионов : сб. науч. работ Междунар. науч.-практ. конф. к 50-летию Полоцкого гос. ун-та, Новополацк, 18–19 октября 2018 г. / под общ. ред. В.Е. Овсейчика (отв. ред.), Г.И. Захаркиной, Р.М. Платоновой. – Новополацк : Полоцкий гос. ун-т, 2018. – С. 45–50.
32. Грунтоў, С. З’яўленне могілак. Рэформа месцаў пахавання на беларускіх землях канца XVIII–пачатку XIX ст. у антрапалагічнай перспектыве / С. Грунтоў // Номо Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі. – Вільня, 2016. – Т. IV. – С. 45–56.
33. Емялянчык, В.А. Вынікі антрапалагічных даследаванняў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў 1998–2008 гады / В.А. Емялянчык // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку) : зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20–21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2009. – С. 30–37.
34. Памяць : гіст.-дакум. хроніка Полацка / рэд. кал. : Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 2002. — 912 с. ; іл.
35. Сапунов, А. Чей прах покоится в нише полоцкого Софийского собора? (Доклад в ученой архивной комиссии) / А. Сапунов // Полоцко-Витебская старина. Издание Витебской ученой комиссии. Вып. II. – Витебск : Типолит. Насл. М.Б. Неймана, 1912. – С. 351–358.
36. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна : В тип. О. Блюмовича, 1874. – Т. X.VIII с. + 391 с.

Паступіў 12.11.2018

THE FUNERARY MONUMENTS OF POLOTSK OF THE 14th–18th CENTURIES

V. CHARAUKO

The article is devoted to the elements of the funerary monuments of Polotsk of the 14th–18th centuries. During this period, the population of Polotsk buried the dead inside churches, in the churchyards and in the cemeteries whose connection with religious buildings was not established (religious buildings are either unknown to us or were absent initially). The burial inside the temple meant the high social status of the deceased. Churchyards near the monastery churches were not only religious, but also secular. The development of the cemeteries of Polotsk as an element of the topographic structure of the town is linked to its territorial and planning development. The overwhelming majority of burials didn't have the grave goods, which is also characteristic of the rural burials of the 14th–18th centuries.

Keywords: Polotsk, funerary monuments of the 14th–18th centuries, burials, churchyards.